

سوره «حج» (۲۲)

توحید

موضوع اصلی سوره حج که به طور کاملاً مشخصی در آیات آن جلوه می‌کند خداشناسی و «توحید» است، با این توضیح که مسئله بعثت و قیامت را نیز که گویا مهمترین ایراد و اشکال منکرین بوده است، بیش از سایر موضوعات مطرح می‌نماید. سوره با هشدار و اندازی درباره زلزله ساعت قیامت آغاز می‌گردد و در نخستین آیات آن به تفصیل از مراحل مختلف خلقت و تکوین تدریجی انسان تا ولادت و جوانی و پیری و مرگ سخن می‌گوید و با نشان دادن تحول مستمر گیاهان در زمستان و تابستان، و مرگ و حیات مجدد آنها بر بعثت مردگان در روز قیامت استدلال می‌نماید.

محور اساسی این سوره همانطور که اشاره رفت، خداشناسی و توحید است و نام جلاله «الله» و اسماء الحسنی به تعداد چشمگیری در این سوره به کار رفته است^۱. به طوریکه به وضوح می‌توان دریافت که، برخلاف سوره قبل، در این سوره تکیه به جای «ربوبیت» روی «الوهیت» می‌باشد. به طور متوسط در هر آیه این سوره یکبار نام جلاله «الله» آمده و بیش از ۳۰ مورد اسماء الحسنی به کار رفته است، شگفت اینکه ۳۰ مورد مذکور با عبارت «ان الله...»

۱. ۷۵ بار نام «الله» و بیش از ۳۰ بار اسماء نیکوی دیگر به کار رفته است (به غیر از رب مضاف).

مورد تأکید قرار گرفته است.^۱ (به جز مواردی که با ضمیر «انه» به کار رفته است).

مردم‌شناسی

در رابطه با توحید و قیامت، این سوره از همان آغاز مردم را به سه دسته تقسیم می‌کند: مقلدین، مقلدین و فرصت‌طلبان.^۲ آنگاه به روانشناسی این طبقات پرداخته ویژگی‌های هریک را برمی‌شمرد. در این سوره ۱۵ بار کلمه ناس به کار رفته است که به طور نسبی از تمامی سوره‌های بلند قرآن (که تا اینجا مطالعه کرده‌ایم) بیشتر است^۳، به این ترتیب می‌توان گفت موضوع «مردم» (ناس) محور دیگر سوره می‌باشد که موقعیت و موضع طبقات مختلف آن مورد بررسی قرار گرفته است. تأکید زیاد روی کلمه «ناس» (که در اولین و آخرین آیه سوره نیز به عنوان مقدمه و نتیجه‌گیری به کار رفته است) هم مخاطب سوره را مشخص می‌کند و هم نشان می‌دهد به جای «الذین آمنوا»، در اینجا همه انسان‌ها، صرف‌نظر از دین و

۱. این موارد عبارتند از:

آیه ۶- ان الله هو الحق	۳۹- علی نصرهم لقدير	۶۱- یولج اللیل ...
۷- یبعث من فی القبور	۴۰- لقوی عزیز	۶۱- سمیع بصیر ...
۱۰- لیس بظلام للبعید	۵۴- لهاد الذین آمنوا	۶۲- هو الحق
۱۴- یدفعل ما یرید	۵۸- لهو خیر الرازقین	۶۲- هو العلی الکبیر
۱۶- یددی من یرید	۶۴- لهو الغنی الحمید	۶۳- انزل من السماء
۱۷- یدفصل بینهم ...	۶۵- سخر لکم ما ...	۶۳- لطیف خبیر ...
۱۷- علی کلشی قدیر	۶۵- بالناس لرؤف رحیم	
۱۸- یدسجد له ...	۷۰- یدعلم ما فی السماء	
آیه ۱۸- ان الله یدفعل ما یشاء	۷۴- لقوی عزیز	
۲۳- یدخل الذین آمنوا...	۷۵- سمیع بصیر	
۳۸- یدافع عن الذین ...	۵۹- لعلیم حلیم	
لا یحب کل خوان ...	۶۰- لعفو و غفور ...	

۲. این سه دسته عبارتند از: آیه (۳) و من الناس من یجادل فی الله بغیر علم و یتبع کل شیطان مرید (مقلدین) - آیه (۸) و من الناس من یجادل فی الله بغیر علم و لاهدی ولا کتاب منیر (پیشوایان گمراهی) - آیه (۱۱) و من الناس من یعبد الله علی حرف فان اصابه خیر ... (دسته منفعتم‌طلبان، حزب با!)

۳. گرچه سوره بقره شامل ۳۹ مورد، آل عمران ۱۹ مورد، نساء ۱۶ مورد، یونس ۱۵ مورد کلمه «ناس» می‌باشند ولی به طور نسبی با توجه به حجم و تعداد کلمات آنها، سوره «حج» نسبت بالاتری دارد.

آئین، مورد عنایت هستند.^۱

همانطور که ذکر گردید، در این سوره طبقاتی از مردم را به شرح ذیل معرفی کرده است:

۱- مقلدین - و من الناس من يجادل في الله بغير علم و يتبع كل شيطان مريد - آیه ۳ ترجمه: برخی از مردم درباره خدا بدون اینکه علمی داشته باشند مجادله می کنند و از هر شیطان سرکشی پیروی می کنند.

در آیات بعد نشان می دهد که این مقلدین بی بصیرت با اتخاذ ولایت شیطانی چگونه به گمراهی در انکار قیامت و احیای مردگان کشیده می شوند و مشمول عذاب سوزان می گردند.

۲- مقلدین (پیشوایان گمراهی) - (و من الناس من يجادل في الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب منير - آیه ۸- برخی از مردم درباره خدا بدون هیچگونه علم یا هدایت یا کتاب روشنی مجادله می کنند).

در دو آیه بعد توضیح می دهد این رهبران با روی گرداندن از حق، مردم را از راه خدا گمراه می کنند و به خاطر اعمال تباهشان در دنیا خواری و در آخرت عذاب آتش را خواهند چشید.

۳- منفعت طلبان (و من الناس من يعبد الله على حرف فان اصابه خير اطمان به و ان اصابته فتنة انقلب على وجهه خسر الدنيا و الاخرة ذلك هو الخسران المبين. آیه ۱۱- و برخی از مردم خدا را بر موضع غیر ثابتی عبادت می کنند. به طوریکه اگر خیری در اینراه به آنها برسد احساس آرامش و رضایت می کنند. اما همینکه دچار گرفتاری و آزمایشی شوند با تمام وجود از این رو به آن رو می شوند، (با این شیوه) هم دنیا را باخته اند و هم آخرت را، اینست آن زیان آشکار).

در دو آیه بعد نشان می دهد اینگونه اشخاص چیزهایی را می خوانند که هیچگونه نفع و ضرری برای آنها ندارد، علاوه بر آن، کسانی را خوانده و به ولایت و همدمی آنان تکیه می کنند که ضررشان بیش از منفعتشان می باشد.

۴- مؤمنین شایسته کردار (ان الله يدخل الذين آمنوا و عملوا الصالحات جنات تجري من تحتها الانهار ... آیه ۱۴- خداوند کسانی را که ایمان آورده و عمل شایسته کرده باشند در

۱. در برابر ۱۵ مورد کلمه «ناس» فقط یکبار کلمه انسان به کار رفته است. آیه (۶۶) ان الانسان لکفور.

۲. همانطور که سابقاً گفته شد، داستان پربرکت حضرت ابراهیم در هر سوره ای به تناسب سیاق آن به کار رفته است. در سوره های قبل این نکته مورد توجه قرار گرفت و در اینجا نیز به تناسب سیاق سوره که موضوع توحید است، ابعاد جدیدی از زندگی این پیامبر عظیم الشان مورد نظر قرار گرفته است.

بوستان‌هایی داخل می‌کند ...).

در مورد این گروه آخر، عنوان «ومن الناس» به کار نرفته است، تعداد این گروه در همه ادوار قلیل است. بنابر این جمع قابل توجهی که «من الناس» محسوب شوند به شمار نمی‌آیند. ۳ آیه انتهائی سوره مجدداً به این گروه بازگشت کرده و راه‌رستگاری و سعادت را به آنان نشان می‌دهد. به‌طور خلاصه در مجموع ۴ بار در این سوره اشاره به این گروه با ذکر ایمان و عمل صالح شده است. سه آیه دیگر عبارتند از:

آیه ۲۳ (ان الله يدخل الذين آمنوا و عملوا الصالحات جنات ...).

آیه ۵۰ (فالذين آمنوا و عملوا الصالحات لهم مغفرة و رزق كريم).

آیه ۵۶ (... فالذين آمنوا و عملوا الصالحات في جنات النعيم).

در برابر مردان اهل ایمان و عمل، در این سوره گروه کافرین معرفی شده‌اند، روی هم رفته ۵ بار جمله «الذين كفروا»، ۲ بار کلمه «كفور» و یک بار کلمه «كافرين» در این سوره آمده است. برخلاف مؤمنین که به بهشت بشارت داده می‌شوند، کافرین در همه موارد به عذاب آتش تهدید شده‌اند. این عذاب نه به دلیل کفر اعتقادی آنها، بلکه به دلیل ظلمی است که در حق خود و مؤمنین روا داشته‌اند. در این سوره ۶ بار به ترتیب ذیل بر این موضع آنها تأکید می‌کند:

آیه ۱۰ (ذلك بما قدمت يداك و ان الله ليس بظلام للعبيد).

آیه ۳۹ (اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا ...).

آیه ۴۵ (فكايين من قرية اهلكتها و هي ظالمة ...).

آیه ۴۸ (و كايين من قرية امليت لها و هي ظالمة ...).

آیه ۵۳ (ليجعل ما يلقى الشيطان فتنه للذين ... و ان الظالمين لفي شقاق بعيد).

آیه ۷۱ (... و ما للظالمين من نصير).

حج

موضوع دیگری که حدود ۱۵٪ حجم سوره و نام آنرا به خود اختصاص داده است، «حج» می‌باشد که دقیقاً در خدمت محور اصلی سوره یعنی خداشناسی و توحید قرار دارد. اصولاً مناسب حج چیزی جز تکرار و تقلید سمبلیک مراحل که ابراهیم خلیل (ع) در سیر به سوی توحید و دوری از شرک پیمود نیست. هر مسلمان وظیفه دارد در مدت عمر خود حداقل یکبار قدم در جای پای ابراهیم، بنده حنیف و خالص خداوند بگذارد و «توحید» را تمرین نماید. باشد با تعظیم شعائر الله و حرمت الله به تسلیم و تطهیر نائل شده و با «ذکر» مستمر خدا در ایامی چند، تحول و انقلابی اساسی در نفس خود ایجاد نماید. اعمال و

مناسک حج به عنوان بهترین وسیله برای پالایش از شرک و گرایش به توحید (حنفاء الله غیر مشرکین به ...) در این سوره مورد توجه قرار گرفته است.

در آخرین آیه این سوره، با بازگشت مجدد به شیوه‌ای که حضرت ابراهیم در جهت توحید و تسلیم و اعراض از شرک بنیان نهاد، مطلب را خاتمه می‌دهد^۲. به این ترتیب دین اسلام را به‌آغازگر آن، و رسالت محمد (ص) را به رسالت پدر امت پیوند می‌دهد.

... ملة ابيکم ابراهيم هو سمیکم المسلمین من قبل و فی هذا لیكون الرسول شهیداً علیکم ...

و به این ترتیب با پیروی از ملت ابراهیم، که الگو و اسوه آن رسول اکرم می‌باشد، مسلمانان می‌توانند شاهد و نمونه‌ای برای مردم جهان باشند و انقلاب خود را (به اصطلاح امروزی) صادر نمایند... و تکونوا شهداء علی الناس ...

قتال (جنگ)

از موضوعات مهم دیگری که در این سوره مطرح گشته است «قتال» (جنگ) می‌باشد، ظاهراً این موضوع بیگانه و نامربوط به محور سوره یعنی توحید به نظر می‌رسد. درحالی‌که از جهت مهمی کاملاً با آن ارتباط دارد و آن بُعد دفاعی و حفاظتی از مجتمع اسلامی و حراست از ارزش‌ها و منافع آن می‌باشد. واقعیات نشان می‌دهد که کافی نیست مردمی قصد ظلم و تجاوز به دیگران نداشته باشند و بتوانند آسوده از ظلم و تجاوز دیگران زندگی نمایند. از وقتی که نوع انسان در روی زمین زندگی کرده، اصل «دفاع» جزء لاینفک زندگی‌اش بوده است. بنابراین جامعه ایمانی مدینه هم نمی‌تواند فارغ از این ضرورت باشد. به همین دلیل مشاهده می‌کنیم در این سوره درست در متن آیات توحیدی پس از آنکه ظلم و تجاوز کافران را در اخراج مؤمنین از خانه و دیار (تنها به جرم اینکه اعلام کرده‌اند پروردگار ما خدا است) بیان می‌کند، پس از آنکه خیانت و نقض عهدشان را یادآور می‌شود، و بالاخره پس از آنکه ممانعت و جلوگیری‌شان را از راه خدا نشان می‌دهد، فرمان دفاع و پس‌راندن ظالم و متجاوز را صادر می‌نماید. نکته مهم این است که این فرمان هرگز برای امحاء کفر و شرک یا توسعه اسلام و اجبار آنها به پذیرش دین نبوده است، بلکه صددرصد جنبه دفاعی داشته، قتال منحصرأ در جهت حفاظت از نفوس و مجتمع اسلامی مجاز شمرده شده است. برای اطمینان بیشتر به این مطلب لازم است آیات موردنظر را عیناً ملاحظه نمائیم. در این آیات به وضوح بر مشروعیت «دفاع» برای کسانی که مورد کشتار (قتال) قرار گرفته‌اند، آنهم تاحد مقابله به مثل و دفع دشمن تصریح شده است:

آیات (۳۸ تا ۴۰) - ان الله يدافع عن الذين آمنوا ان الله لا يحب كل خوان كفور - اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا و ان الله على نصرهم لقدير - الذين اخرجوا من ديارهم بغير حق الا ان يقولوا ربنا الله و لو لا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع و بيع و صلوات ...
 آیات ۵۸ تا ۶۰ - والذين هاجروا في سبيل الله ثم قتلوا او ماتوا ليرزقنهم الله ... ذلك و من عاقب بمثل ما عوقب به ثم بغى عليه لينصرنه الله ...

ساعة، قیامة، بعثه

گفتیم مسئله احیای مجدد مردگان و ساعت قیامت از ایرادها و اشکالات عمده مکذبین در پذیرش توحید بوده است. در این سوره از همان آیه نخست، مسئله زلزله «ساعت» که آغاز چنین تحولی است، مطرح می گردد و مردم را با تقوای ربوبی از آن انداز می دهد (یا ایها الناس اتقوا ربکم ان زلزله الساعة شیء عظیم) و در دو مقطع دیگر سوره مجدداً به آن اشاره می نماید:

آیه ۷ (و ان الساعة آتیة لا ریب فیها و ان الله یبعث من فی القبور)
 آیه ۵۵ (ولا یزال الذین کفروا فی مرية منه حتی تأتیهم الساعة بغتة او یأتیهم عذاب یوم عظیم)

در سه آیه نیز به موضوع قیامت اشاره شده است:

آیه ۹ (و نذیقه یوم القیمة عذاب الحریق)

آیه ۱۷ (ان الله یفصل بینهم یوم القیمة...)

آیه ۶۹ (الله یحکم بینکم یوم القیمة فیما کنتم فیہ تختلفون).

در آیات ۲ (یوم ترونها تذهل کل مرضعة عما ارضعت) و ۵۵ (... او یأتیهم عذاب

یوم عقیم) به ویژگی های این روز دهشتبار اشاره شده است.

تصاویر فنی (تشبیه، تمثیل، تجسیم، تصویر، تنسیق و ...)

در سوره حج برای بیان حقایقی درباره توحید و قیامت و ... بارها از تشبیه و تمثیل و تصویر مدد گرفته شده است که ذیلاً به مواردی از آنها اشاره می کنیم:

۱- برای اثبات «بعث» و احیای مردگان در روز قیامت:

آیه ۵ (یا ایها الناس ان کنتم فی ریب من البعث... و ترى الارض هامدة فاذا انزلنا علیها الماء اهتزت و ربّت و انبتت من کل زوج بهیج).

۲- حالت پیشوایان کفر در برابر وحی و کلام رسولان:

آیه ۸ (ثانی عطفه لیضل عن سبیل الله...).

- ۳- حالت ایمان منفعت طلبان. آیه ۱۱ (و من الناس من یعبده الله علی حرف ...)
- ۴- حالت غیظ کفار نسبت به رسول. آیه ۱۵ (من کان یظن ان لن ینصره الله فی الدنیا والاخره فلیمدد بسبب الی السماء ثم ليقطع هل یدهبن کیده ما یغیظ)
- ۵- حالت عذاب کافران. آیات ۱۹ تا ۲۱ (... فالذین کفروا قطعتم لهم ثیاب من نار یصب من فوق رؤسهم الحمیم. یصهر به ما فی بطونهم والجلود و لهم مقامع من حدید).
- ۶- حالت مؤمنان در بهشت. آیات ۲۳ و ۲۴ (ان الله یدخل الذین امنوا و عملوا الصالحات جنات تجری من تحتها الانهار یحلقون فیها من اساور من ذهب و لؤلؤاً و لباسهم فیها حریر و هدوا الی الطیب من القول و ...)
- ۷- حالت شرک. آیه ۳۱ (حنفاء لله غیر مشرکین به و من یشرک بالله فکانما خر من السماء فتخطفه الطیر او تهوی به الیخا بیه فی مکان سحیق).
- ۸- حالت قلب. آیه ۴۶ (افلتم یسیروا فی الارض فتکون لهم قلوب یعقلون بها او اذان یسمعون بها فانها لاتعمی الابصار و لكن تعمی القلوب التی فی الصدور)
- ۹- زمان نزد خدا. آیه ۴۷ (... و ان يوماً عند ربک کالف سنة مما تعدون)
- ۱۰- آرزوی رسولان. آیه ۵۲ (و ما ارسلنا من قبلک من رسول و لا نبی الا اذ تمنی القی الشیطان فی امنیته فینسخ الله ما یلقی الشیطان ...)
- ۱۱- حالت پیروزی حق بر باطل.
- آیه ۶۰ - ذلك و من عاقب بمثل ما عوقب به ...
- آیه ۶۱ - ذلك بان الله یولج اللیل فی النهار و یولج النهار فی اللیل و ان الله سمیع بصیر
- آیه ۶۲ - ذلك بان الله هو الحق و ان ما یدعون من دونه الباطل و ان الله هو العلی الکبیر.
- ۱۲- کتاب محفوظ. آیه ۷۰ (الم تعلم ان الله یعلم ما فی السماء و الارض ان ذلك فی کتاب ان ذلك علی الله یسیر).
- ۱۳- قدرت کافران. آیه ۷۳ (یا ایها الناس ضرب مثل فاستمعوا له ان الذین تدعون من دون الله لا یخلقون ذباباً و لو اجتمعوا له و ان یسلبهم الذباب شیئاً لا یرتقوه منه ضعف الطالب و المطلوب).
- ۱۴- موضوع رسالت. آیه ۷۵ (ان الله یمصطفی من الملائکه رسلاً و من الناس ان الله سمیع بصیر).

تقسیمات سوره

گرچه مطالب این سوره علیرغم ظاهر متفاوت آن، حقیقت واحدی را که همان توحید

باشد در جلوه‌های متنوع بیان می‌کند، اما اگر خواسته باشیم برحسب نوع مطالب، آنرا تجزیه نمائیم می‌توانیم تقسیم‌بندی ذیل را قائل شویم:

۱- آیات ۱-۲۴ - شناخت طبقات مختلف مردم و تحلیل مواضع آنها در برابر توحید و قیامت. با توضیحاتی درباره قیامت و بیان سرنوشت نیک و بد انسان‌ها از بهشت یا جهنم، سجده تکوینی یا تشریحی در پیشگاه خدا و رسیدگی به اعمال انسان‌ها در آن روز.

۲- آیات ۲۵-۳۷ - موضوع حج و بیان زندگی سراسر توحید و تسلیم ابراهیم برای ارائه مدل و الگوی قابل پیروی به انسان‌ها

۳- « ۳۸-۶۰ - دفاع از مجتمع اسلامی و قتال با ظالمان تجاوزگر، سرنوشت اقوام و قریه‌های ظالم، عبرت‌گیری از سرنوشت مردمی که رسولان را تکذیب کردند، نقش شیطان و القای شبهه برای ایجاد فتنه در جامعه و بالاخره مقابله به مثل با دشمنان.

۴- ۶۱-۶۶ - آیات مهم توحیدی

۵- ۶۷-۷۴ - منازعه و جدال مخالفین با مسلمانان (درگیری‌های لفظی)، پرستش تقلیدوار و بدون علم و استدلال بت‌ها، خشونت با مؤمنین، ضعف و ناتوانی ذاتی مشرکین و پوشالی بودن قدرت آنها علی‌رغم سطوت ظاهری.

۶- ۷۵-۷۸ - گزینش فرشتگان و رسولان و علم همه‌جانبه خدا به آنها، فرمان مؤمنین به رکوع و سجود و عمل خیر برای نیل به رستگاری و جهاد واقعی در راه خدائی که آنها را برگزیده و تنگنا و رنجی در دینشان قرار نداده است. با پیروی از ملت ابراهیم که علاوه بر قرآن، او آنها را مسلمان نامیده است، تا اینکه رسول (محمد ص)) نمونه و اسوه‌ای بر آنها باشد که به این طریق بتوانند برای جهانیان الگو و نمونه گردند. حال که چنین آرمانی در پیش است باید نماز برپا داشت و زکوة پرداخت و از خدائی که بهترین مولی و بهترین یاور است مصونیت و عصمت طلبید.

خلاصه: ۶ بخش فوق را می‌توان به‌طور خلاصه به این صورت بیان کرد: ۱- شناخت طبقات مردم (حال و آینده)، ۲- ارائه آرمان و حجت عملی، ۳- دفاع از حق در برابر باطل، ۴- شناخت توحید، ۵- (شناخت مخالفان)، ۶- (دستورالعمل به مؤمنان).

۱. در قرآن، بسیاری از موارد آیات حج مقدم بر آیات قتال می‌آید، گویا حج مانور و تمرینی است برای نبرد با شیطان‌های کوچک و بزرگ و داخلی و خارجی. (از جمله به آیات ۱۸۹ تا ۲۰۹ مراجعه نمائید)

سال نزول

در مورد سال نزول این سوره مفسرین نظریات مختلفی داده‌اند، عده‌ای تمام آنرا مکی و عده‌ای مدنی خوانده‌اند ولی بیشتر به ترکیبی از آیات مکی و مدنی معتقد شده و قسمت اعظم آنرا مدنی شمرده‌اند. جدول مربوط به سال نزول سوره‌ها در کتاب «سیر تحول قرآن» نیز چنین ترکیبی را، البته از طریق محاسبات آماری ریاضی، به شرح ذیل به دست آورده است:

آیات ۱-۱۷	نازل شده در سال ۳ هـ
» ۱۸-۳۰	» » » » ۱۰ ب
» ۳۱-۴۲	» » » » ۳ هـ
» ۴۳-۶۸	» » » » ۱۰ ب
» ۶۹-۷۷	» » » » ۳ هـ

گروه‌های نازل شده در سال ۳ هجرت درباره موضوعات: توحید و قیامت، حج و عبادت و خدمت و جهاد می‌باشد.

گروه‌های نازل شده در سال ۱۰ بعثت درباره موضوعات: توحید و تنذیر، جدال با مشرکین و اعلان حج می‌باشد.

مطابق جدول فوق، این سوره از ۵ گروه تشکیل شده که دوتای آن در سال ۱۰ بعثت و سه‌تای دیگر در سال ۳ هجرت نازل شده است. مطابق سبک خاص قرآن که در سوره‌های قبل نیز ملاحظه کردیم، اولاً آیات متأخر مقدم آمده است. ثانیاً گروه‌های هم‌موضوع به‌جای آنکه با یکدیگر ترکیب شوند، یک‌درمیان قرار گرفته‌اند.

آهنگ انتهائی آیات

این سوره از ۷۸ آیه تشکیل شده که آیات آن به ۱۱ حرف به ترتیب ذیل ختم می‌شوند:

حرف «ر» ۲۵ آیه حرف «م» ۱۲ آیه

» «د» ۱۵ » «ق» ۶ »

» «ن» ۱۲ » «ز» و «ب» ۲ »

حروف: «ظ»، «همزه»، «ط»، «ح» هر کدام یک آیه.

همانطور که ملاحظه می‌شود، تنوع حروف در این سوره برخلاف بیشتر سوره‌هایی که تاکنون بررسی کرده‌ایم، زیاد است. این موضوع البته قابل مطالعه و دقت نظر می‌باشد. باید توجه داشت سوره‌های انفال، هود، رعد و ... نیز از این تنوع برخوردار بودند.

اسماء الحسنی

در مقدمه گفته شد نام جلاله «الله» و اسماء الحسنی در این سوره به وفور به کار رفته است و این کثرت مسلماً به دلیل تأکید سوره روی خداشناسی و توحید می باشد. در این سوره ۷۵ بار نام «الله»، ۸ بار رب مضاف و بیش از ۳۰ نام نیکوی دیگر به ترتیب ذیل به کار رفته است:

آیه ۶۱ سمیع بصیر	آیه ۶- هوالحق
» ۶۲ هوالحق	» « انه علی کل شی قدیر
» « هوالعلی الکبیر	» « « ۱۷ « شهید
» ۶۳ لطیف خبیر	» « ۳۴ اله واحد
» ۶۴ لهو الغنی الحمید	» « ۳۹ قدیر
» ۶۵ رؤف رحیم	» « ۴۰ قوی عزیز
» ۷۴ قوی عزیز	» « ۵۲ علیم حکیم
» ۷۵ سمیع بصیر	» « ۵۸ خیر الرازقین
» ۷۸ نعم المولی و نعم النصیر.	» « ۵۹ لعلیم حلیم
	» « ۶۰ عفو غفور

اهمیت وفور «اسماء الحسنی» در این سوره، در مقایسه با سه سوره قبل مشخص می شود. در سوره های مریم و طه به جز الله و رب فقط «رحمن» به کار رفته بود و در سوره انبیاء علاوه بر این نام ها ۴ نام دیگر نیز اضافه شده بود. تعداد نام «الله» در مریم ۸ بار، در طه ۶ بار و در انبیاء ۶ بار می باشد در حالیکه در این سوره با همان حجم، ۷۵ بار به کار رفته است (حدود ۱۰ برابر).

برخی نکات قابل توجه

* موضوع صائبین که در آیه ۱۷ این سوره مطرح شده در دو سوره دیگر نیز آمده است

که با زیر هم قرار دادن این ۳ آیه و مقایسه آنها می توان به نکاتی پی برد:
سوره بقره آیه ۶۲- ان الذين آمنوا والذين هادوا و النصرارى و الصائبين من آمن بالله واليوم
الآخر و عمل صالحاً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم
يحزنون.

« مائده ۶۹ - ان الذين آمنوا والذين هادوا و الصائبون و النصرارى » « « « « فلا
خوف عليهم ولا هم يحزنون.
« حج ۱۷ - ان الذين آمنوا و الذين هادوا و الصائبين و النصرارى و المجوس و الذين
اشركوا ان الله يفصل بينهم يوم القيمة ...

در سوره بقره نصرارى مقدم بر صائبين آمده است. درحاليكه در دو سوره ديگر برعكس
است. شايد بتوان گفت دليل اين امر در سوره بقره به ترتيب اهميت آنها از نظر نزديكى و
ارتباط با مسلمانان ذكر شده باشد و در دو سوره ديگر به ترتيب تاريخى (پيدايش) و
نزديكى به توحيد: نکته قابل بررسى ديگر اين است كه در آيه دوم صائبون و در آيه سوم
صائبين معرفى شده است كه شايد به دليل جمله اى در تقدير باشد (مثلاً المؤمنين من
الصائبين). آيه ردیف دوم تفاوت ديگرى هم با آيه ردیف اول در حذف عبارت «فلهم اجرهم
عند ربهم» دارد كه بايد دليل آنرا جستجو كرد.

* در مقایسه با آیه ۸ و ۳ این سوره چند آیه دیگر نیز در قرآن روشنگر این مطلب
می باشد (در توصیف مقلدین و مقلدین).

۳۱ لقمان آیه ۲۰ - ... و من الناس من يجادل فى الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب
منير. و اذا قيل لهم اتبعوا ما انزل الله قالوا بل نتبع ما وجدنا اوباءنا ...
« ۶ - و من الناس من يشتري لهو الحديث ليضل عن سبيل الله بغير علم
و يتخذها هزواً اولئك لهم عذاب مهين

و در مقایسه با آیه ۱۱ سوره حج (منفعت طلبان):
عنكبوت ۱۰ (و من الناس من يقول امناً بالله فاذا اوذى فى الله جعل فتنه الناس
كعذاب الله و لئن جاء نصر من ربك ليقولن انا كنا معكم او ليس الله
باعلم بما فى صدور العالمين).

* كلمه «اخبات» كه از نظر معنائى نزديك به عبادت و خضوع (رام و هموار شدن در برابر
حق) است ۳ بار كلاً در قرآن آمده كه ۲ مورد آن در اين سوره است:
سوره هود آيه ۲۳ - ان الذين آمنوا و عملوا الصالحات و اخبثوا الى ربهم اولئك

اصحاب الجنة

« حج » ۳۴ - فالحکم اله واحد فله اسلموا و بشر المخبتين.
 « » ۵۴ - و لیعلم الذین اوتوا العلم انه الحق من ربک فیؤمنوا به فتخبت له
 قلوبهم.

* آیات ۵۲ تا ۵۵ سوره حج را که از جهاتی مبهم به نظر می رسد، می توان با آیات ۷ و ۸ سوره آل عمران و آیه ۳۱ سوره مدثر مقابله و وجوه مشترک آنها را استخراج نمود.

ذیلاً به آیات مذکور توجه نمائید:

آیات ۵۲ تا ۵۵ سوره حج - و ما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبی الا اذ تمنى القی
 الشیطان فی امنیته فینسخ الله ما یلقى الشیطان ثم یحکم الله آیاته والله علیم
 حکیم لیجعل ما یلقى الشیطان فتنه للذین فی قلوبهم مرض و القاسیه
 قلوبهم و ان الظالمین لفی شقاق بعید. و لیعلم الذین اوتوا العلم انه الحق
 من ربک فیؤمنوا به فتخبت له قلوبهم و ان الله لهاد الذین آمنوا الی صراط
 مستقیم. ولا یزال الذین كفروا فی مرية ...

آیات ۷ و ۸ سوره آل عمران - هو الذی انزل علیک الکتاب منه آیات محکمات هن ام الکتاب و
 اخر متشابهات فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء
 الفتنة و ابتغاء تأویلہ و ما یعلم تأویلہ الا الله و الراسخون فی العلم یقولون
 امننا به کل من عند ربنا و ما یذکر الا اولوالالباب ... ان الذین كفروا ...
 آیه ۳۰ و ۳۱ سوره مدثر - علیها تسعة عشر. و ما جعلنا اصحاب النار الا ملائكة و ما جعلنا
 عدتهم الا فتنة للذین كفروا لیستیقن الذین اوتوا الکتاب و یزاد الذین
 آمنوا ایماناً و لا یرتاب الذین اوتوا الکتاب و المؤمنون و ليقول الذین فی
 قلوبهم مرض و الکافرون ماذا اراد الله بهذا مثلاً كذلك یضل الله من یشاء و
 یرتد من یشاء ...

در هر سه آیه موضوعی که برای مردم نامشخص و غیر قابل فهم است، از طرف خدا
 به عنوان آزمایش ایمان مردم مطرح می شود. مؤمنین به دلیل اعتقادشان به حقانیت آن ایمان
 می آورند و به آن تسلیم می شوند. اینها همان راسخون در علم، اولوالالباب و مؤمنین واقعی
 هستند. ولی کفار یعنی کسانی که در دلشان زیغ یا مرض است، یا قساوت دارند، دنبال «فتنه»
 می روند و تسلیم القائنات شیاطین می شوند و به گمراهی دورتری می افتند (مثنوی او چو
 قرآن مدل، هادی بعضی و بعضی را مضل).

ارتباط سوره های مؤمنون و حج (۲۲ و ۲۳)

۱- دو آیه انتهای سوره حج خطابی است به مؤمنین برای رکوع و سجود، عبادت پروردگار، انجام کارهای نیک، جهاد در راه او و پیروی از ملت ابراهیم که سرانجام در آخرین قسمت به اقامه صلوة و ایتاء زکوة و اعتصام به خدا مؤمنین را دعوت می نماید.

(... فاقیموا الصلوة واتوا الزکوة و اعتصموا بالله هو مولیکم فنعم المولی و نعم النصیر)
جالب اینکه سوره مؤمنین نیز رستگاری چنین مؤمنینی را که اهل نماز و زکوة و ... هستند بشارت می دهد:

قد افلح المؤمنون، الذین هم فی صلواتهم خاشعون، و الذین هم عن اللغو معرضون، و الذین هم للزکوة فاعلون

به این ترتیب ابتدا در سوره حج مؤمنین را بر چنین امری دعوت می کند، آنگاه در سوره بعد نتایج و آثار اجابت چنین دعوتی را که رستگاری و نائل شدن به فردوس است نشان می دهد: قد افلح المؤمنون... اولئک هم الوارثون، الذین یرثون الفردوس هم فیها خالدون.

پس به طور خلاصه دو رکن صلوة و زکوة که اولی در ارتباط با خدا و دومی در ارتباط با مردم (یا تزکیه نفس و خودسازی) است، محور متصل کننده مطالب دو سوره می باشد.

۲- با اندکی فاصله، موضوع خلقت در هر دو سوره (اواخر سوره حج و اوائل سوره مؤمنون) مطرح شده است که تداوم این بحث را نیز نشان می دهد:

حج (۷۳) ... ان الذین تدعون من دون الله لن یخلقوا ذباباً و لو اجتمعوا له ...
مؤمنون (۱۲) و لقد خلقنا الانسان من سلاله من طین ...